

Na margo problematiky literárnej historiografie v českej a slovenskej reflexii

ANTON ELIÁŠ (BRATISLAVA)

Key words:

Literary historiography, literary evolution, methodological concepts, pulsation model of literary history, creative memory.

Abstract:

The article raises the question of principles and criteria according to which history of literature can be constructed. The attention is paid to the discussion of this topic in the milieu of Czech and Slovak literary scholars and historiographers. The emphasis is put on the fact that in spite of the postmodern doubts about the possibilities of literary history to construct or re-construct real causal relations between the past and the present and to give a synthetic concept of literary evolution, literary historians cannot resign on their duty to participate in the process of the foregone literary events semiosis. The Lotman's pulsation model of literary history in Zazjac's interpretation could be an appropriate methodological concept in this effort. At the same time literary history cannot lose the character defined by P. Janoušek as „a creative memory of a certain community“.

Hned' v úvode pokladáme za potrebné ozrejmiť, prečo sa nám zdá užitočné venovať sa tejto problematike na podujatí zaoberajúcom sa nosnými tradíciami českej slavistiky. Je to nielen preto, že dejiny literatúry – tak národnej ako aj inonárodnej či inonárodných – patrili do okruhu slavistických literárnovedných a literámohistorických záujmov prakticky od počiatku formovania tohto vedného odboru, ale aj preto, že v spôsobe ich tvorby sa zreteľne črtajú kľúčové metodologické smerovania slavistického vývoja. Na ploche krátkeho príspevku však nie je priestor na to, aby sme sa venovali mapovaniu tohto pohybu v širšej historickej perspektíve – od národno-obrodeneckých počiatkov cez romantické koncepcie rozkrývania „ducha doby“ k pozitivistickým snahám o tvorbu „objektívnych“ literárnych dejín založených na širokom zachytení biografických a bibliografických faktov, aby sme sledovali klady a zápory interpretácie pohybu

literatúry ako imanentného vývojového radu či ako historicko-kultúrneho fenoménu alebo analyzovali metodologické dopady kostnickej recepčnej estetiky na písanie dejín literatúry, prípadne načrtávali aspoň kontúry celého radu ďalších konceptov, ktoré sa rozvíjali v literárnej historiografii na ploche 19., ale najmä 20. storočia.

To, čo nás v tomto stručnom glosovaní problémov a problematiky literárnej historiografie v českej a slovenskej reflexii bude primárne zaujímať, je aktuálny stav úvah o literárnom dejepisectve, v ktorom sa – tak v Čechách a na Slovensku, ako aj v širšom európskom i mimoeurópskom priestore – zrkadlí istá kríza vnímania nielen úloh literárnej historiografie, ale aj samotnej jej existencie. Svedčí o tom okrem iného aj bohatá diskusia o metodologických východiskách tvorby dejín literatúry, ktorá prebehla na stránkach časopisu *Novoje literaturnoje obozrenije* v roku 2003, ale tiež práce literárnych vedcov a historikov tak zahraničnej, ako aj domácej českej a slovenskej proveniencie (Hutcheon, I., Valdés, M. J. /ed./: *Rethinking Literary History*, 2002; Leduc, J.: *Historici a čas. Koncepcie, otázky, diela*, 2005; Uspenskij, B. A.: *Izbrannyje trudy*, 1994; Papoušek, V., Tureček, D.: *Hledání literárních dějin*, 2005; Glanc, T.: *Dějiny literatury. Výběrový soupis problémů, Svět literatury*, 2003/25; Šmahelová, H.: *Kontexty současného literárněhistorického myšlení. Česká literatura*, 2000/2, zborník *O psaní literárních dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*, 2007, ale aj Zajac, P.: *Pulzovanie literatúry*, 2003; Pašteková, S., Podmaková, D. /ed./: *Kontinuita a diskontinuita vývinového procesu poézie, prózy a drámy*, 2007 či číslo 4 časopisu *Ústavu svetovej literatúry SAV World Literature Studies* z roku 2010 venované predmetu, pojmom a víziám literárnej historiografie.

Ak chápeme dejiny literatúry ako rekonštrukciu podôb a premien literárneho procesu v historickom čase, nemôžeme vystačiť len s viac či menej precíznou deskripciou skúmaného materiálu; nevyhnutným predpokladom historiografickej reflexie je jeho hierarchizácia, systemizácia, analýza a interpretácia. Pri takomto vymedzení náplne literárnych dejín pokladáme za nevyhnutné upozorniť – ako sme už uviedli aj v štúdiu K problémom periodizácie ruskej literatúry 19. storočia¹ – na tri závažné skutočnosti:

Ak v súvislosti s literatúrou hovoríme o vývoji, máme na mysli predovšetkým pohyb v čase, premeny podôb sledovaného literárneho javu v plynutí historického času, nie vývoj ako lineárny postup od menej dokonalého k dokonalejšiemu štádiu jeho existencie, pretože – ako konštatoval J. Lotman – „keď v procese umeleckej evolúcie vzniká principiálne nový

¹ ELIÁŠ, A.: K problémom periodizácie ruskej literatúry 19. storočia. *Svět literatury*, XVIII/2008, č. 37, s. 77-84.

text, tak tento text ani semioticky, ani fyzicky nelikviduje predchádzajúci, hoci starší text môže byť načas deaktualizovaný. V tomto zmysle samotný pojem evolúcie vzhľadom na také zložité semiotické javy, ako je umenie, možno používať len s takou transformáciou jeho zmyslu, že pravdepodobne najlepšie je vôbec sa mu vyhnúť².

Rešpektujeme, samozrejme, objektívne ukotvenie skúmaného materiálu v konkrétnom historickom čase a priestore, v konkrétnych literárnych i širších kultúrnych a spoločenských kontextoch, ale zároveň sa stotožňujeme s názorom D. Turečka, že treba hľadať taký „model literárněhistorické práce, který by reflektoval poznání, že dějiny nelze nezaujatě popisovat ani bezzbytku rekonstruovat, ale pouze konstruovat, a vlastní interpretační pozici by chápal jako nezbytnou součást diskursu. Zároveň je nutno mít na zřeteli, že literárněhistorická metoda má instrumentální povahu, nese stopy své doby stejně jako poznávajícího subjektu, nalézá povětšinou efektivní uplatnění pouze ve vztahu k určité vymezené množině materiálu a nemůže si proto z povahy věci činit nárok na všeobecnou, nebo dokonce nadčasovou platnost. Smyslem práce“ – pokračuje Tureček – „pak jistě nemůže být snaha popsat jedinou nezpochybnitelnou 'Realitu' a závazně stanovit její jedinou výlučně správnou a pokud možno konečnou 'Interpretaci'; na druhou stranu je snad možno klást si při jasném vědomí vzájemného poměru konstruující a rekonstruující složky vlastní práce a za použití jasně promyšleného metodologického instrumentáře například otázky po povaze literárního diskursu té které doby či sledovat ustalování a rozrušování literárních kánonů“³. Takýto charakter literárnohistorickej práce potvrdzuje aj Uspenského analýza procesu semiotizácie historických udalostí a ich premeny na historický fakt⁴.

Iné metodologické východiská, inú optiku rekonštrukcie literárnohistorického procesu ponúka lotmanovský pulzačný koncept kultúry, prekrývajúcich sa a prelínajúcich sa premien, ktorý za základ svojho uvažovania o charaktere literatúry, podobe a zákonitostiach literárneho procesu zvolil aj P. Zajac. Pripomeňme si, ako Zajac definuje tri kľúčové princípy svojho pulzačného modelu literatúry:

„Prvý princíp hovorí, že dynamické (živé) môžu byť len také systémy, ktoré sú otvorené voči vonkajšiemu okoliu a zároveň existujú vo svojej

² LOTMAN, J. M.: Kultúra ako subjekt a objekt-sama-pre seba. In: LOTMAN, J. M.: *Text a kultúra*. Bratislava : Archa, 1994, s. 10.

³ TUREČEK, D.: Doptávání po metodě dějin literatury. In: PAPOUŠEK, V. - TUREČEK, D.: *Hledání literárních dějin*. Praha - Litomyšl : Paseka, 2005, s. 14-15.

⁴ USPENSKIJ, B. A.: Istorija i semiotika. In: USPENSKIJ, B. A.: *Izbrannyye trudy*, t. 1. Moskva : Gnozis, 1994, s. 14-15.

vlastnej systémovej podobe, do ktorej transformujú všetku energiu z vonkajšieho okolia.

Druhý hovorí, že dynamický môže byť len systém, ktorého vnútorná organizácia je založená na vzájomnom pôsobení jednotlivých subsystémov, ktoré neostávajú v systéme izolované, ale utvárajú komplexné vzťahy a väzby.

Tretí princíp a charakteristický znak je pulzačný (chvejivý) ráz, ktorým sa jednotlivé subsystémy kmitavo zjednocujú. Sú to systémy, v ktorých sa „tvorivé náhody“ (fluktuácie) stávajú tvorivými zákonitosťami (parametrickými princípmi usporiadania daného systému)⁵.

K takémuto uvažovaniu sa približuje aj J. Leduc, ktorý konštatuje, že „francúzski historici posledných desaťročí pri tvorbe rozmanitých periodizácií čoraz úzkostlivejšie rešpektujú temporalitu vlastnú každému javu, a tak sa viac-menej začleňujú do pojmového kontextu, ktorý (...) charakterizuje 'plasticita' času“. Zároveň si kladie otázku, či nie je tento posun k rešpektovaniu temporality vlastnej každému javu dobrým príkladom toho, že „kultúrne aktivity rozličných častí spoločnosti nemusia byť synchronne a pritom môžu koexistovať v kalendárnom čase“, predstavovať – ako vraví Leduc, použijúc slovník R. Kosellecka, „súčasnosť nesúčasného“⁶.

Variety úvah o kríze literárneho dejepisectva a hľadanií ciest z nej by sme mohli rozhojňovať o celý rad ďalších príkladov rozmanitej proveniencie, vrátane spochybňovania a kritiky takéhoto spôsobu uvažovania o súčasnosti a budúcnosti literárnej historiografie, ktorú nájdeme – ak by sme sa vrátili naspäť do českého prostredia – napríklad v prácach P. Janouška: „Současná krize literárněhistorického myšlení se projevuje strátou důvěry v možnosti historie vytvářet reálně existující kauzální vazby mezi přítomností a minulostí, zpochybňováním vědeckosti historikovi výpovědi a její schopnosti pravdivě pojmenovat minulost. Syntetizující historické žánry proto ustupují dílčím sondám, případně víře, že je možné je nahradit například slovníkovými hesly. Na síle nabývají teorie, které se pokoušejí průzkum diachronní kontinuity nahradit nejrůznějšími formami diachronních řezů a literární historii osvobodit od povinnosti spolupodílet se na utváření literárního kánonu.“⁷

⁵ ZAJAC, P.: Súčasný vedecký obrat a literárna veda. In: ZAJAC, P.: *Pulzovanie literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993, s. 16.

⁶ LEDUC, J. *Historici a čas. Konceptie, otázky, diela*. Bratislava : Kalligram, 2005, s. 140.

⁷ JANOUŠEK, P.: Ztráty a nálezy. Glosy ke krizi současného českého myšlení o literární historii. In: *O psaní dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha, 2007, s. 41-42.

Spolu s P. Janouškom sa domnievame, že to, pred čím dnes literárna historiografia a literárny historik stojí, je nevyhnutnosť „síce vnímať pohyby, ke ktorým teoretické myslenie pri pokusu o nové paradigmatické vymezenie predmetu literárni historie dospelo, nicméně nepodlehnuť ich nátlaku. (...) Literárni historik by měl opět nabyt ztraceného sebevědomí a držet se tradičního vymezení literární historie, které ji chápe jako kreativní paměť určitého společenství.“⁸

K podobnému záveru – k revitalizácii opodstatnenosti literárnych dejín – dospieva vo svojej štúdii K teorii a metodologii literárniho vývoje aj Z. Pešat. Konštatuje síce, že literárne dejiny sú a musia byť istou konštrukciou, že nemôžu byť „obrazem vývoje in natura“, zároveň ale dodáva: „Kdyby se však tato konstrukce podařila, měla by o vývojových proměnách literatury vypovědět víc než naturalistická kopie. Protože, neulpívajíc na kvantitě, soustředí se na podstatné, zákonité stránky vývoje. Přiznáváme tím, že konstrukce historického vývoje je věc do značné míry umělá? Ano, ale to ještě neznamená, že je bez významu. Bráníme se tak jen teleologické hypostazi vývoje, hájící zároveň základní smysl zkoumání historického vývoje, faktickou proměnu literatury a jejich funkcí. Bez historického zřetele nemůžeme totiž uvažovat o všeobecné hodnotě v umění. A přestat uvažovat o této hodnotě znamená přestat uvažovat o umění.“⁹

Nemienime, samozrejme, vydávať žiaden z načrtnutých metodologických prístupov – povedané slovami D. Turečka – „za jedinú výlučne správnu a podľa možnosti konečnú 'Interpretáciu'“ diachróneho diania a pohybov v literatúre, nedá nám však nekonštatovať, že lotmanovsko-zajacovské podnety literárnohistorického uvažovania umožňujú reflektovať v selekcii, usporadúvaní a zovšeobecňovaní interpretovaného materiálu esteticky signifikantné prvky, nespúšťajú pritom zo zreteľa ich väzby na širší spoločensko-historický kontext, vnútornú dynamiku systému koncentrovanú v uzlových bodoch a „vzájomné presieťovanie, v ktorom sa jednotlivé subjekty (diela a pod.) dostávajú do ustavične nových súvislostí a mnohopočetných vzťahov, pričom si uchovávajú svoju hybnú totožnosť“¹⁰.

K stručnej rekapitulácii kľúčových aspektov súdobého teoretického a metodologického uvažovania o charaktere, podobách a význame literárnych dejín nás okrem snahy poukázať na nosnosť tradície literárnej historiografie v našom kultúrnom prostredí viedla aj v slovenskom kontexte

⁸ Tamtiež, s. 54.

⁹ PEŠAT, Z.: K teorii a metodologii literárního vývoje. In: *Tři podoby literární vědy*. Praha 1998, s. 19.

¹⁰ ZAJAC, P. *Existuje čosi ako pulzačné dejiny literatúry?* Slovenská literatúra 40, 1993, č. 6, s. 419.

celkom pragmatická a výsostne aktuálna úloha súvisiaca s prípravou projektu tvorby slovenských dejín ruskej literatúry.

Tento projekt svojim obsahom prirodzene nadväzuje na Slovník ruskej literatúry 11.-20. storočia. Skúsenosti a poznatky z tvorby slovníka by sa teda mali využiť na napísanie prvých slovenských dejín ruskej literatúry, v ktorých by sa reflektoval súdobý stav poznania metodologických východísk literárnej historiografie i recepcný kontext slovenskej a stredoeurópskej literatúry a kultúry.

Napísať vlastné dejiny významných inonárodných literatúr (anglickej, francúzskej, ruskej aj iných) by malo byť ambíciou literárnej historiografie každej krajiny, ktorej recepcné tradície i vlastná kultúrna vyspelosť dospe- li do takého štádia vývoja, že od čiastkových analýz môže prejsť k syntéze nazhromaždených poznatkov. Slovenská rusistika po vydaní spomenutého Slovníka ruských spisovateľov 11.-20. storočia (2007) i celého radu zborníkov a monografií zo starej ruskej literatúry, literatúry 18., 19. a 20. storočia, v ktorých počas posledných 20 rokov reflektovala prehodnocova- cie procesy prebiehajúce v ruskej (a nielen ruskej) literárnej vede a histori- ografii, získala dostatok metodologických skúseností i materiálových podkladov na to, aby sa pokúsila realizovať túto náročnú úlohu. O jej pripravenosti na riešenie tohto významného projektu svedčia aj – ak spo- menieme aspoň ako pars pro toto časť produkcie slovenských rusistov z posledných dvoch desaťročí – práce A. Červeňáka, O. Kovačičovej, A. Valcerovej, J. Zambora, M. Kusej, V. Kupka, L. Matejku, S. Paštékovej, N. Muránskej, E. Maliti a iných.

Vo svetle tejto naliehavej úlohy sa nám javí ako nanajvýš užitočné a podnetné reflektovať dominantné prúdy pluralitných metodologických vý- chodísk postmodernej historiografie, ktorých súčasťou nesporne sú aj podnety a inšpirácie z českých skúseností z tvorby národných i inoná- rodných dejín literatúry a z diskusií o ďalšom smerovaní literárnej histori- ografie. Výsledný tvar týchto slovenských dejín vzíde, pochopiteľne, z au- torským tímom konsenzuálne zvolenej metodologickej bázy, ktorá by však mala rešpektovať – povedané spolu s H. Šmahelovou – koncepciu lite- ránej histórie ako dejín vzťahov reflektovaných na troch úrovniach: na úrovni semiologickej, kde sa vyjavuje znakový charakter textov a inštitúcií vo vzťahu k dobovému horizontu, na úrovni sémantickej, ktorá by bola ot- vorená k vzťahom diela ku kontextu určitých estetických noriem, a na úrovni fenomenologickej, kde by bolo možné sledovať vzťahy medzi tex- tom a vnímateľom.¹¹ Pritom by však rozhodne nemala rezignovať na ašpi- ráciu prezentovať syntetický obraz vývojových pohybov ruskej literatúry,

¹¹ K tomu pozri: ŠMAHELOVÁ, H.: Kontexty súčasného literárněhistorického myšlení. *Česká literatura*, 48/2000, č. 2, s. 128.

v ktorom by sa zrkadlila – povedané slovami P. Janouška – kreatívna pamäť slovenského spoločenstva a jeho kultúry.

Literatúra

- HUTCHEON, I.-VALDÉS, M. J. (ed.): *Re-thinking Literary History*. Oxford-New York 2002.
- BLÁHOVÁ, S.-SLÁDEK, O. (ed.): *O psaní dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha 2007.
- LEDUC, J.: *Historici a čas. Koncepcie, otázky, diela*. Bratislava 2005.
- LOTMAN, J. M.: *Text a kultúra*. Bratislava 1994.
- Novoje literaturnoje obozrenije* 2003, č. 59.
- PAPOUŠEK, V.-TUREČEK, D.: *Hledání literárních dějin*. Praha-Litomyšl 2005.
- PAŠTEKOVÁ, S.-PODMAKOVÁ, D. (ed.): *Kontinuita a diskontinuita vývinového procesu poézie, prózy a drámy*. Bratislava 2007.
- PEŠAT, Z.: *Tři podoby literární vědy*. Praha 1998.
- SVATOŇ, V.-HOUSKOVÁ, A. (ed.): *Srovnávací poetika v multikulturním světě*. Praha - Pardubice 2004.
- Svět literatury*. Časopis pro novodobé literatury, 2006, č. 34.
- ŠMAHELOVÁ, H.: Kontexty současného literárněhistorického myšlení. *Česká literatura* 2000, č. 2, s. 115-131.
- USPENSKIJ, B. A.: *Izbrannye trudy*, t. 1. *Semiotika istorii. Semiotika kultury*. Moskva 1994.
- WIENDL, J. (ed.): *Hledání literárních dějin v diskusi*. Praha-Litomyšl 2006.
- World Literature Studies* 2010, č. 4.
- ZAJAC, P.: *Pulzovanie literatúry*. Bratislava 2003.
- ZAJAC, P.: *Existuje čosi ako pulzačné dejiny literatúry?* Slovenská literatúra 1993, č. 6, s. 417-425.

